

FƏLSƏFƏ

UOT 1:001; 001.8

ФЯЛСЯФЯ ВЯ ТЯБЯТШЦНАСЛЫБЫН ГАРШЫЛЫГЛЫ
ЯЛАГЯСИНИН ДИАЛЕКТИК-МАТЕРИАЛИСТ АНЛАМЫ

V.M.KƏRİMOV

Bakı Dövlət Universiteti

V.M.Karimova@yahoo.com

Fəlsəfə və təbiətşünaslığın münasibətinin tədqiqinə həsr olunmuş məqalədə insan biliyinin bu iki sahəsi arasındakı əlaqənin dialektik-materialist anlamının mahiyyəti, həmin əlaqənin obyektiv əsası açılır. Göstərilir ki, bu əsas həmin bilik sahələrinin hər ikisinin tədqiqat obyektinin ümumiliyidir; onların hər ikisi təbiəti öyrənir: fəlsəfə bütövlükdə təbiəti, ayrı-ayrı təbiət elmləri isə onun xüsusi tərəflərini öyrənir.

Məqalədə həmin bilik sahələrinin qarşılıqlı əlaqəsi və təsiri onların tarixi inkişafında nəzərdən keçirilərək onların bir-biri üçün əhəmiyyəti açılaraq göstərilir ki, elmi fəlsəfə təbiətşünaslığın ümumi dünyagörüşü xarakterli məsələlərinin həllində, onun inkişafı gedişində qarşıya çıxan metodoloji çətinliklərin aradan qaldırılmasında köməklik göstərir, təbiətşünaslıq isə fəlsəfənin təbii-elmi əsası kimi çıxış edərək onun ayrı-ayrı müddəalarının təbii-elmi cəhətdən əsaslandırılması, yaradıcılıqla inkişaf etdirilməsi üçün zəruri olan ümumiləşdirmələr etməsi üçün yeni-yeni faktlar verir. Bunu dərinlən başa düşən görkəmli təbiətşünaslar və filosoflar həmin bilik sahələri arasında əməkdaşlığın daha da möhkəmləndirilməsinin zəruriliyini qeyd edirlər.

Açar sözlər: fəlsəfə və təbiətşünaslığın əlaqəsi, naturfəlsəfi anlam, pozitivist anlam, dialektik-materialist anlam, sinergetika

Elmi idrakın inkişaf tarixinin göstərdiyi kimi, insan biliyinin fəlsəfə və təbiətşünaslıq kimi iki mühüm sahəsi qarşılıqlı əlaqədə və təsirdə yaranıb inkişaf etmişdir. Bu səbəbdən də həmin bilik sahələrinin münasibəti məsələsi filosof və təbiətşünasları daim düşündürmüş, onu aydınlaşdırmağa çalışmışlar. Lakin həmin münasibət mürəkkəbliyi və çətinliyi üzündən uzun müddət birtərəfli şərh olunmuş, onun əsl mahiyyəti açılmamış qalmışdır. Belə ki, elmlər sistemində, ictimai şüurun formaları içərisində fəlsəfənin yerini, onun spesifikasiyasını, predmetini dürüst müəyyənləsdirə bilməyərək fəlsəfə və təbiətşünaslığın münasibətinin ilk anlamı olan naturfəlsəfə mövqeyindən onu «elmlər elmi» kimi qələmə verən və insan idrakının bütün sahələrini əhatə edə

biləcək fəlsəfi sistemlər yaratmağa çalışan bəzi filosoflar (məsələn, Hegel) təbiət elmlərini fəlsəfi baxışlar içərisində əritməklə onları müstəqil inkişafdan məhrum etməyə çalışmışlar. Mahiyyətə buna əks olan pozitivizm mövqeyindən çıxış edən təbiətşünaslar isə öz konkret ixtisasları sahəsində apardıqları tədqiqatların nəticələrini ümumiləşdirərək ümum-fəlsəfi müddəalara məhəl qoymamış, lakin əslində bunun mümkün olmaması üzündən nəticə etibarilə qeyri-elmi fəlsəfi baxışların təsiri altına düşmüşlər. Təbiət elmlərinin inkişafının ilk pillələrində zəruri olan analitik tədqiqat üsulunun birtərəfli şişirdilərək mütləqləşdirilməsi nəticəsində yaranan metafizik təfəkkür üsulunun əsiri olan bəzi təbiətşünaslar isə təbiətşünaslıq sahəsindəki kəşflərin (və bəzən də hətta, öz kəşflərinin) konkret elmi məzmunu təbiətdəki predmet və hadisələrin qarşılıqlı əlaqəsi və təsirinin, hərəkəti, dəyişməsi və inkişafının dialektik xarakterini sübut etdiyi halda, onların özləri bunu anlamamış, təbiətə adekvat olan dialektik təfəkkür üsulunu yarada bilməmiş, fəlsəfədə yaradılmış olan həmin metoda yiyələnmişlər.

Hələ fəlsəfə ilə tanış olub onunla xüsusi məşğul olmayan təbiətşünaslar təbiəti olduğu kimi öyrənməyə çalışırdılar. Təbiəti olduğu kimi anlamaq istəyən görkəmli təbiətşünaslar öyrəndikləri təbiət hadisələrinin onlardan xaricdə və onlardan asılı olmadan mövcud olduğunu qəbul edir, yəni materializmin tarixi formalarından olan təbii-tarixi materializm mövqeyindən çıxış edirdilər. Xarici aləmin şüurumuz tərəfindən əks etdirilən obyektiv reallığına təbiətşünasların böyük əksəriyyətinin kortəbii, fəlsəfi cəhətdən düşünülməmiş inamı olan bu materializm qeyri-ardıcıl olub müəyyən məhdudluğa malikdi. Həmin mövqedən çıxış edən ayrı-ayrı təbiətşünaslar fəlsəfə sahəsində bacarıqsız olduqlarından öz elmləri ilə bağlı olan fəlsəfi problemləri həll etməli olduqda bəzən hətta, öz kəşflərilə ziddiyyətə girirdilər. Məsələn, bunu XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində materiyanın quruluşu və xassələri sahəsində baş verən bir sıra fundamental kəşflərlə əlaqədar olaraq fizikada yaranmış vəziyyətin təhlili aydın göstərir. O vaxtadək materiyanın yeganə forması sayılan maddə növü ilə yanaşı sahə növünün də kəşfi materiyanın çoxkeyfiyyətliliyini müəyyənləşdirdi. Əsasən metafizik olub təbii-tarixi materializm mövqeyində duran fiziklərin bir hissəsi materiyayı ancaq onun maddə növü ilə eyniləşdirdiklərindən sahənin kəşfindən, sonralar materiyanın bu növlərinin qarşılıqlı çevrilməsi faktından materiyanın heçə çevrilərək «yox olması» və heçdən yaranması nəticəsini çıxarmışdılar. Halbuki həmin kəşflər materiyanın maddə və sahə kimi iki növünün bir-birinə çevrilməsi dialektikasını aşkara çıxarmaqla dünyanın maddi vəhdəti haqqında materialist müddəanı təsdiq edirdi.

Doğrudur, əvvəlki fəlsəfənin dünyanı olduğu kimi, yəni obyektiv surətdə mövcud olub dialektik qarşılıqlı əlaqədə, hərəkətdə, dəyişmə və inkişaf halında öyrənməyə çalışan, dünyaya onun mahiyyətinə uyğun olaraq dialektik-cəsinə yanaşmağa yaxınlaşan bəzi nümayəndələri fəlsəfə və təbiətşünaslığın qarşılıqlı əlaqəsi bir-biri üçün əhəmiyyətinin düzgün anlaşılmasına yaxınlaşmışdılar. Məsələn, dünyaya dialektik-materialist yanaşmaya lap yaxınlaş-

mış olan görkəmli rus filosofu A.İ.Gertsen fəlsəfə ilə təbiətsünaslığın münasibəti məsələsini düzgün qoyaraq qeyd etmişdi ki, «təbiətsünaslıq fəlsəfəsiz mümkün olmadığı kimi, fəlsəfə də təbiətsünaslıq olmadan mümkün deyildir» (7,93).

Əslində də təbiəti olduğu kimi öyrənməyə çalışan elmi, dialektik-materialist fəlsəfə ilə konkret təbiət elmləri tədqiqatçıdan asılı olmayan obyektiv qarşılıqlı əlaqədədir; bu əlaqənin əsası maddi dünyanın özündədir. Həmin əlaqənin obyektiv əsası dünyanın maddi vəhdəti, materiyanın mövcudluğu və inkişafında ümumi və spesifik olanın, onların ümumi və spesifik qanunlarının vəhdətidir. Həmin bilik sahələrinin qarşılıqlı əlaqəsinin obyektiv əsası da onların hər ikisinin müxtəlif cəhətdən öyrəndikləri tədqiqat obyektinin ümumiliyidir: həm təbiət elmləri, həm də elmi, dialektik-materialist fəlsəfə bu obyektiv aləm-təbiəti öyrənir. Ayrı-ayrı təbiət elmləri təbiətin konkret sahələrini, orada fəaliyyət göstərən ümumi və xüsusi, spesifik qanunları öyrənir. Ümumi dünyagörüşü xarakteri daşıyan fəlsəfə isə bütövlükdə dünyanı öyrənir, onun bütün sahələrində fəaliyyət göstərən və varlığın ayrı-ayrı elmlər tərəfindən öyrənilən konkret sahələrində spesifik şəkildə təzahür edən ən ümumi qanunlardan, insan-dünya münasibətlərindən, varlıq və idrak nəzəriyyəsi məsələlərindən bəhs edir. Fəlsəfə ilə təbiətsünaslığın üzvi qarşılıqlı əlaqəsi və təsiri də bu obyektiv əsas üzərində meydana gəlib inkişaf etmişdir.

Deməli, fəlsəfə ilə xüsusi elmlərin, o cümlədən təbiətsünaslığın qarşılıqlı əlaqəsi və asılılığının əsasında onların tədqiqat obyektlərinin ümumiliyi durur. Fəlsəfə və konkret təbiət elmlərinin tədqiqat obyektini təşkil edən təbiət həm fəlsəfənin öyrəndiyi ümumi, həm də konkret təbiət elmlərinin öyrəndiyi xüsusi cəhətlərə malik olub onların vəhdətində mövcuddur. Bu da göstərir ki, fəlsəfənin predmetini təşkil edən ümumi ilə konkret təbiət elmlərinin predmetini təşkil edən xüsusi qarşılıqlı əlaqədədir. Beləliklə, fəlsəfə və xüsusi elmlərin, bu halda təbiətsünaslığın qarşılıqlı əlaqədə olması müddəası həmin bilik sahələrinin hər ikisinin tədqiqat obyektini təşkil edən təbiətin, onların öyrəndikləri ümumi və xüsusi, təkcənin obyektiv surətdə mövcud olan dialektik əlaqəsinə əsaslanır. Dünyanı olduğu kimi əks etdirməyə çalışan elmi dialektikaya görə, gerçəklik ona obyektiv surətdə xas olan ümumi və xüsusi, təkcənin vəhdətində mövcuddur, həmin vəhdət isə bundadır ki, ümumi ancaq xüsusi və təkcələr vasitəsilə və onlarda, təkcələr isə onları ümumi ilə bağlayan əlaqədə mövcuddur. Fəlsəfə ilə xüsusi elmlərin, bütövlükdə təbiətsünaslığın qarşılıqlı əlaqəsi və bir-birindən asılılığı məhz bu dialektik əlaqədən irəli gəlib onunla şərtlənir.

Ümumi dünyagörüşü xarakteri daşıyan fəlsəfə bütövlükdə dünyanı öyrənməklə onun haqqında ümumi baxışlar sistemi verdiyindən onun qanunları və kateqoriyaları ən ümumilik əhəmiyyətinə malik olub təbiət, cəmiyyət və təfəkkürün bütün sahələrində fəaliyyət göstərir. Onlar gerçəkliyin ayrı-ayrı elmlər tərəfindən öyrənilən xüsusi, spesifik əlaqələri və münasibətlərindən, onları ifadə edən spesifik qanun və kateqoriyalardan kənar deyil,

onlar vasitəsilə özünəməxsus şəkildə təsir göstərir və ümumi və xüsusi sahənin vəhdəti kimi çıxış edir. Predmet və hadisələri əhatə etməsi, dərəcəsinə, təsir sahəsinin genişliyinə görə müxtəlif olan bu iki tip qanun və kateqoriyaların ayrılmaz əlaqəsi də buradan irəli gəlir.

Fəlsəfə ilə təbiətşünaslığın qarşılıqlı münasibətinin məhz bu baxımdan öyrənilməsi insan idrakının bir-biri ilə sıx bağlı olan bu iki mühüm sahəsinin bir-biri üçün mühüm əhəmiyyətini açmağa imkan verir. Həmin bilik sahələrinin bir-biri üçün əhəmiyyətini təbiətşünaslığın dialektikləşməsi, onun nailiyyətlərinin fəlsəfi təhlili və ümumiləşdirilməsi nəticəsində yaranan və inkişaf edən dialektik-materialist fəlsəfə ilə təbiətşünaslığın münasibəti timsalında aydın görmək olar.

Təbiət elmlərinin nailiyyətlərinə və obyektiv məzmununa, inkişaf məntiqinə uyğun olan dialektik-materialist fəlsəfə təbiətşünaslığın xüsusi sahələrindəki konkret nailiyyətlərin mahiyyətinin və dünyagörüşü mənasının aydınlaşdırılması, idraki əhəmiyyətinin açılması və bütövlükdə təbiətşünaslığın inkişafı üçün metodoloji əsaslar, ümumnəzəri ideyalar, prinsiplər, müddəalar verir. Təbiətşünaslıq onların təsiri və nəzərə alınması sayəsində müvəffəqiyyətlə inkişaf edə bilər. Fəlsəfənin təbiətşünaslıq üçün əhəmiyyəti və səmərəli təsiri bununla müəyyən olunur ki, təbiət elmləri öz inkişafında, xüsusilə böyük kəşflərlə müşayiət olunan dönüş dövrlərində təbii-elmi biliklər zəminində meydana çıxan və elmin sonrakı inkişafı üçün həlli zəruri olan bir sıra metodoloji problemlərlə qarşılaşır. Fəlsəfə və təbiətşünaslığın qovşağında yaranan və sintetik xarakter daşıyan həmin problemlərin təbiəti elədir ki, onları yalnız təkcə təbiət elmlərinin üsul və vasitələri ilə həll etmək mümkün deyildir; onların həllində elmi fəlsəfə təbiətşünaslığa yaxından kömək etməlidir. Çünki həmin problemləri elmi fəlsəfə ilə tanış olub onun müddəalarını öz elminin fəlsəfi-metodoloji problemlərinin həllinə tətbiq etməyi bacaran təbiətşünaslarla konkret təbiət elmlərinin fəlsəfi problemlərinin işlənməsi sahəsində səriştəsi olan filosofların birgə əməkdaşlığı şəraitində həll etmək olar. Buradan aydın olur ki, elmlərin diferensiasiyasının getdikcə genişləndiyi, dar ixtisaslaşmanın dərinləşdiyi və bunun nəticəsi olaraq bəzən, hətta eyni bir elm daxilində tədqiqat sahələrinin və tədqiqatçıların bir-birindən ayrı salındığı müasir şəraitdə sintetik dünyagörüşü olub onların birləşdiricisi kimi çıxış edən fəlsəfə konkret elmlərə münasibətdə integrativ, sintezləşdirici funksiyaları yerinə yetirir, ayrı-ayrı elmi fənlərin qarşılıqlı əlaqəsi və təsirinin metodoloji mərkəzi kimi çıxış edir.

Tarixən qabaqcıl fəlsəfə təbiətşünaslığın inkişafına müsbət təsir göstərmiş, onun sonrakı gedişini düzgün istiqamətləndirmişdir. Elmi idrakın inkişaf tarixi buna çoxlu nümunələr verir. Elmin, xüsusilə də təbiətşünaslığın dünyagörüşü və metodoloji xarakterli bir çox fundamental müddəaları və qanunları, mühüm ideyaları əvvəlcə dialektik konsepsiyalar əsasında fəlsəfi prinsiplər və fəhmlər kimi irəli sürülmüş, yalnız sonralar təbii-elmi nəzəriyyə-

yələr əsasında özlərinin mükəmməl nəzəri işlənməsini və təbiətşünaslığın inkişafı ilə eksperimental təsdiqini və əsaslandırılmasını tapmışdır.

Məlum olduğu və əvvəllər göstərdiyimiz kimi (9; 10) fəlsəfə və təbiətşünaslıq lap əvvəldən bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə yaranıb inkişaf etmişdir. Dünya haqqındakı bütün bilikləri özündə birləşdirən naturfəlsəfənin daxilində ilk dövrdə fəlsəfə ilə təbii-elmi təsəvvürlər və sonralar onlar əsasında yaranıb inkişaf edən təbiət elmləri çulğlaşmış halda mövcud olmuşdur. Buna görə də təbiət haqqında biliklərin artıq müəyyən dərəcədə inkişaf etdiyi dövrdə fəaliyyət göstərən ilk yunan filosofları eyni zamanda təbiətşünas olmuşlar. Məsələn, qədim Yunanıstanda ilk fəlsəfə məktəbi olan Milet məktəbinin nümayəndələri (Fales, Anaksimən, Anaksimandr) astronomiya ilə məşğul olmuş, Pifaqor və şagirdləri riyaziyyatın inkişafında böyük nailiyyətlər qazanmışdılar. Atomistika təliminin banilərindən Demokritin çoxlu fəlsəfi əsərləri ilə yanaşı təbiətin öyrənilməsinə həsr edilmiş «Kosmoqoniya», «Planetlər haqqında» və s. kimi əsərləri də olmuşdur. Qədim dövrün «ən ensiklopedik əqli» sayılan Aristotelin də çoxlu əsərləri içərisində fizikadan tutmuş heyvanların təsvirinədək müxtəlif konkret bilik sahələri üzrə əsərləri olmuşdur. Beləliklə, qədim yunan mütəfəkkirlərinin dünyagörüşündə fəlsəfi baxışlar və konkret təbii-elmi təsəvvürlər çulğlaşmış halda mövcud olmuşdur. Sonralar Dekart, Leybnis kimi təbiətşünaslar da eyni zamanda filosof olmuşlar.

Sonralar da bir çox görkəmli filosoflar eyni zamanda təbiətşünas – fizik, riyaziyyatçı, kimyaçı olmuşlar, onların fəlsəfə sistemləri (məsələn, rasionalizm) bilavasitə təbiət elmlərinin təsiri altında yaranmışdır.

Tanınmış rus fiziki V.A.Mixelsonun son dərəcə sərrast qeyd etdiyi kimi, yalnız faktları toplamaq, elmin ikinci dərəcəli qara fəhləsi rolunda qalmaq istəməyən «fizik bununla birlikdə filosof da olmalıdır... böyük fizik həmişə bununla birlikdə filosof da olmalıdır». (8,7-8). Buna XX əsrin bir çox görkəmli fizikləri (H.Bor, V.Heyzenberq, M.Born, V.A. Fok və b.) haqqında tam əsasla demək olar. Fizik Amper məntiq və astronomiya ilə yanaşı fəlsəfəni də tədris etmişdir. Hamburqlu fizik Vaytszeker eyni zamanda fəlsəfə professoru olmuşdur. L.Bolsman fəlsəfə ilə o qədər bağlı olmuşdur ki, K.A.Timiryazevin qeyd etdiyi kimi, təbiətşünaslıq fəlsəfəsi kursunu da tədris edə bilərdi. Böyük alman təbiətşünası H.Helmhols, H.Hersin yazdıqları məqalələrdə harada fizikanın qurtardığını və fəlsəfənin başladığını demək çətindir. Bu məqalələr başlıca olaraq idrak nəzəriyyəsinə, yəni fəlsəfəyə aiddir (8, 8).

Təbiətşünaslığın müstəqil elm kimi yaranıb inkişaf etdiyi XVII-XIX əsrlərin bir çox görkəmli təbiətşünas alimləri N.Kopernik, İ.Nyuton, C.Bruno, Q.Qaliley, İ.Kant, P.Laplas, C.Dalton, M.Faradey, C.Maksvell, L.Bolsman və b.) öz təbii-elmi baxışlarını naturfəlsəfə mövqeyindən inkişaf etdirmiş, P.Qassendi, T.Hobbs, F.Şelling, Hegel, L.Feyerbax və bir çox başqa filosoflar təbiətşünaslığın nailiyyətlərinə əsaslanmışlar. Bütün bunlar və idrak tarixindən

gətirilə bilən belə faktlar fəlsəfə və təbiətşünaslığın sıx əlaqədə mövcud olub inkişaf etdiyini göstərir.

Fəlsəfə ilə təbiətşünaslığın əlaqəsini, qarşılıqlı təsirini belə bir faktdan görmək olar ki, hər bir ayrıca dövrdə təbiətşünaslığın daha çox inkişaf edən sahəsi onun nailiyyətlərinə əsaslanan və öz müddəalarında ona istinad etməyə çalışan materializmə təsir edərək öz möhrünü onun üzərinə vurmaqla sonuncusunun xarakterini müəyyən etmişdir. XVII-XVIII əsrlərdə, müəyyən dərəcədə hətta, XIX əsrin əvvəllərində də təbiət elmləri içərisində ən çox inkişaf edəni mexanika idi. O zaman öz qarşısına çıxan məsələləri mexanikanın bir-birinin ardınca müvəffəqiyyətlə həll etməsi belə düşünməyə əsas verirdi ki, mexanikanın tətbiqinin hüdudu yoxdur və o, bütün təbiət hadisələrini izah etməyə qabil olan universal elmdir.

O dövrün təbiətşünasları və müasiri olduqları təbiətşünaslığın nailiyyətlərinə əsaslanan filosofları nəinki qeyri-üzvi təbiət hadisələrinə, hətta canlı həyat hadisələrinə belə mexanika mövqeyindən yanaşırdılar. Bu əsasda da onlar mexanika qanunları üzrə işləyən maşınla heyvan, hətta, insan arasında heç bir keyfiyyət fərqi görmürdülər. Məsələn, Dekart maşınla canlı orqanizm arasında mühüm fərq qoymadığı kimi, XVIII əsr fransız materialistlərindən Lametri də insanla maşın arasında keyfiyyət fərqi görməyərək «İnsan-maşındır» əsərini yazmışdı. Beləliklə, mexanikadan yüksək (fiziki, kimyəvi, bioloji, sosial) hərəkət formalarının kifayət qədər öyrənilmədiyi dövrdə həmin hərəkət formaları da mezaniki hərəkətin qanunları əsasında «izah» olunur, mexanikanın hüdudlarından kənar qalan hadisələr zorla onun məhdud çərçivəsinə salınaraq əslində təhrif edilirdi.

O dövrün fəlsəfinin təbiətşünaslıqla bağlılığını, xarakterinin onunla şərtləndiyini başa düşən alimləri belə hərəkət edirdilər. Məsələn, görkəmli Holland fiziki X.Hüygenə görə «həqiqi fəlsəfə bütün təbii təsirləri mexaniki səbəblərə münqər etməlidir». Həmin məsələyə XVII əsrin bütün təbiətşünasları belə baxırdılar. Mahiyyətqə XVIII əsr və XIX əsrin əvvəllərindəki təbiətşünaslar da bu nöqtəyi-nəzərdə durmuşdular.

Mexanikanın XVIII əsrdəki böyük nailiyyətləri, xüsusilə, onun astronomiyanın inkişafındakı müvəffəqiyyətləri belə iddia etməyə əsas verirdi ki, dəyişməz obyektlər arasında təsir göstərən sadə qüvvələr (mərkəzi qüvvələrin), mexanika qanunlarının köməyilə bütün təbiət hadisələrini təsvir etmək olar (8, 11). Dünyaya mexaniki baxışı alman təbiətşünası G.Helmpols daha aydın ifadə etmişdi: «Beləliklə, fizika elminin vəzifəsini biz nəticə etibarilə fiziki hadisələri böyüklüyü bütünlüklə məsafədən asılı olan dəyişməz cəzətmə və itələmə qüvvələrinə münqər etməkdə görürük. Bu vəzifənin həllənilənliyi təbiəti tam anlamağın şərtidir» (20,82).

Lakin təbiətşünaslığın, xüsusilə fizikanın XVIII əsrdən etibarən sürətli inkişafı dünyaya mexaniki baxışları sarsıtmağa başladı. Elektrodinamikada kəşf olunan qüvvələrin mexanika qanunları ilə izah oluna bilməyən yeni xassələrə malik olduğu müəyyənleşdi. Bu sahədəki təcrübələr əvvəllər bir-

birindən ayrı sayılan maqnetizm və elektrik cərəyanı kimi iki hadisə, həmçinin mexaniki hərəkət və maqnetizm arasında əlaqə aşkara çıxarıldı. Optik hadisələrin xalis mexaniki hadisələrə müncəredilməzliyi məlum oldu. Əgər daha yaxın olan fiziki hadisələrin mexanikaya müncər edilməsi mümkün deyildirsə, onda aydındır ki, materiya hərəkətinin kimyəvi və bioloji hərəkət kimi daha mürəkkəb formalarını mexanika qanunları ilə izah etmək heç cür mümkün deyildir. XIX əsrin ortalarına doğru təbiətşünaslığın əldə etdiyi mühüm nailiyyətlər mexanisizmin əsassızlığını göstərməklə onunla bağlı olan metafizik baxışı da sarsıdaraq dünyaya dialektik-materialist baxışın işlənməsinə gətirib çıxartdı. Bunda canlı orqanizmlərin hüceyrə quruluşunun, enerjinin saxlanması və çevrilməsi qanunun kəşfinin, təkamül nəzəriyyəsinin yaradılmasının həlledici əhəmiyyəti olmuşdur.

Fəlsəfə ilə təbiətşünaslıq arasında mövcud olan qarşılıqlı əlaqənin ümumi şəkildə nəzərdən keçirilməsi göstərir ki, təbiət elmləri içərisində kifayət qədər ümumi, cansız təbiəti öyrənən elmlər içərisində isə ən ümumi xarakter daşıyan hadisələri, cisimlərin ümumi xassələrini və hərəkətinin fundamental qanunlarını, onların daha mürəkkəb olan kimyəvi və bioloji sistemlərdəki təzahürlərini öyrənən fizikanın fəlsəfə ilə qarşılıqlı əlaqəsi xüsusilə sıx olmuşdur. Bunu ondan görmək olar ki, fizikanın klassik dövrünün görkəmli nümayəndələrinin tədqiqatlarında təbiətşünaslıq problemləri fəlsəfi problemlərlə çulğışmış halda mövcud olmuşdur. Məhz bu cəhəti nəzərdə tutaraq akad. S.İ.Vavilov yazmışdır: «Fizikanın məzmununun faktları və qanunlarının xeyli hissəsinin çox böyük ümumiliyi onu lap əvvəldən fəlsəfə ilə, xüsusilə idrak nəzəriyyəsi sahəsində yaxınlaşdırmışdır. Qədimdə demək olar ki, istisnasız olaraq hər bir fizik eyni zamanda filosof olmuşdur və hər bir filosof da müəyyən dərəcədə fizik olmuşdur. Bu zaman təsir qarşılıqlı və çox qüvvətli idi. Fizika və fəlsəfənin əlaqəsi min illərlə davam etmiş və o, müasir şəraitdə də qalır. Fəlsəfə və fizika Qaliley, Qassendi, Dekart, Kepler, Nyuton, Lomonosov, Mendeleev, Umov, Plank, Eynşteyn və ümumiyyətlə, geniş dünyagörüşlü bütün fizikləri elmi fəaliyyətlərində ayrılmaz surətdə çulğışmışdır» (5,83). Eyni sözləri S.İ.Vavilovun özü, habelə XX əsrin H.Bor, P.Lanjeven, M.Plank, V.Heyzenberq, M.Born, Lui de Broyl, V.A.Fok, M.A.Markov, V.S.Baraşenkov, D.İ.Bloxinteev, V.L.Ginzburq və bir çox başqaları haqqında, həm də daha artıq əsasla demək olar. Məsələn, N.Bor fəlsəfə ilə o qədər bağlı olmuşdur ki, V.Heyzenberq onu «fizik deyil, hər şeydən əvvəl filosof adlandırmışdır (2, 6).

Fəlsəfə və təbiətşünaslığın qarşılıqlı əlaqəsi və bunun həmin bilik sahələrinin hər ikisi üçün əhəmiyyətini dərinədən başa düşüb qiymətləndirən XX əsr fizikasının adlarını çəkdiyimiz baniləri və bir çox görkəmli nümayəndələri öz elmlərinin zirvəsindən onun qnoseoloji və metodoloji əsaslarının işlənməsinə ciddi əhəmiyyət vermiş, fizika ilə fəlsəfənin, xüsusilə idrak nəzəriyyəsinin üzvi əlaqəsini qeyd etmiş, dünyanın müasir elmi mənzərəsinin işlənməsində, yeni fizika nəzəriyyələrinin anlaşılmasında, şərhində fəlsəfənin rolunu yüksək

qiymətləndirmişlər. Məsələn, fəlsəfə ilə təbiətşünaslığın münasibətinin tarixini izləyən M.Plank belə mühüm nəticəyə gəlmişdir ki, «təbiət elmləri fəlsəfə olmadan keçinə bilməz». O, xüsusi elmlərin prinsipial məsələlərinin səmərəli həlli üçün fəlsəfi dünyagörüşünün əhəmiyyətini başa düşərək yazmışdır: «Tədqiqatçının dünyagörüşü həmişə onun işinin istiqamətinin müəyyənləşməsində iştirak edir» (16, 65).

Bu fikrin həqiqiliyini A.Eynşteyn və A.Puankaryenin elmi nailiyyətlərinin tutuşdurulması nümunəsində aydın görmək olar. Məlumdur ki, görkəmli fransız riyaziyyatçısı və fiziki A.Puankaye A.Eynşteynden əvvəl nisbilik nəzəriyyəsinin yaradılması üçün tamamilə kifayət edəcək elmi nəticələri almışdı. Lakin o. bu nəzəriyyəni hər şeydən əvvəl özünün konvensionalist fəlsəfi dünyagörüşünün səhv olması üzündən yarada bilməmişdi. Onun əsas tutduğu konvensionalist konsepsiyaya görə, elmi prinsiplər alimlərin dəyəri real hadisələrin inikasının obyektivliyi və zəruriliyi ilə deyil. bu və ya başqa tədqiqat situasiyasından istifadə olunmasının əlverişliliyi və məqsədəuyğunluğu ilə müəyyən olunan fəaliyyətinin nəticəsi olan şərti müddəalardır. O, fizika nəzəriyyəsinə xalis şərti razılaşma kimi baxaraq belə hesab edirdi ki, istənilən hadisəni izah etməkdən ötrü istənilən qədər bərabərhüquqlu nəzəriyyə qurmaq olar. Onlardan hansının qəbul oluna bilməsi onun fikrincə, həmin nəzəriyyənin gerçəkliyi nə qədər düzgün və dərindən əks etdirməsi ilə deyil, ancaq əlverişlilik mülahizəsi ilə müəyyən olunur. Lun de Broyla görə, A.Eynşteyn riyaziyyatçı kimi A.Puankaredən geri qalırdı. Bununla belə təbiətşünas alim kimi xeyli dərəcədə kortəbii, təbii-tarixi materializm mövqeyində durması sayəsində 25 yaşında XX əsrin ən böyük kəşflərindən birini etmişdi. Bu bir daha təbiətşünaslığın müvəffəqiyyətli inkişafı üçün fəlsəfənin nə qədər vacib olduğunu göstərir.

Təbiətşünaslıq üçün fəlsəfənin qabaqlayıcı və istiqamətləndirici rolu, əhəmiyyəti özünü bunda göstərir ki, təbiətşünaslıq üçün mühüm olan bir çox müddəalar xeyli əvvəl ümumi ideyalar kimi fəlsəfədə irəli sürülmüşdür. Bunu fəlsəfi fikrin inkişafının ilk pillələrindən izləmək olar.

Hələ antik fəlsəfədə Heraklitin hər şeyin əbədi hərəkətdə, dəyişmə və inkişafda, əksliklərin vəhdəti və mübarizəsində olması fikri, elm tarixinə Demokritin adı ilə daxil olmuş materiyanın atom quruluşu fərziyyəsi, dünyanın əbədililiyi, məkan və zamanda sonsuzluğu, dünyaların saysız-hesabsız olması haqqında C.Brunonun təlimi, materiyanın, onun atributiv xassələrinin, xüsusilə kainatda hərəkət miqdarının saxlanması prinsiplərinin, özünün ümumiləşmiş şəkildə materiyanın quruluşu və xassələrində fasiləlik və fasiləsizlik kimi əksliklərin vəhdəti ideyaları, gerçəklik predmet və hadisələrinin ümumi əlaqəsi prinsipi, astronomiyada, geologiyada və həmçinin ictimai elmlərdə inkişaf prinsipinin kəşfi tarixi belə olmuşdur. Eynilə də Kekulenin təbiətşünas Daltona isnad verdiyi keyfiyyətə müxtəlif atomların mövcud olması fikri qədim yunan filosofu Diogen Layertinin söyləməsinə görə hələ yunan atomistikasının görkəmli nümayəndəsi Epikura məxsusdu. Məhz ilk

dəfə Epikur atomlara yalnız böyüklük və formasına görə deyil, habelə çəkisinə görə də müxtəliflik isnad vermişdi. Epikur atom çəkisinə və atom həcminə öz bildiyi kimi bələd idi (13, 26-27). Yaxud dünyanın maddi vəhdəti ideyası təbiət elmlərinin, xüsusilə müasir fizikanın verdiyi faktlarla təsdiqindən xeyli əvvəl F.Engels tərəfindən irəli sürülmüşdür. Substansiya olmaq etibarilə materiyanın öz atributları olan hərəkət, məkan və zamanla əlaqəsi və vəhdəti haqqında konsepsiya təbii-elmi təsdiqindən xeyli əvvəl dialektik-materialist fəlsəfədə irəli sürülmüş və öz məzmununa görə nəinki dövrünün fiziklərinin baxışlarını qabaqlamış, həmçinin XX əsr fizikasının böyük kəşflərini qabaqcadan sezmişdi. A.Eynşteynin yaratdığı nisbilik nəzəriyyəsi F.Engelsin irəli sürdüyü həmin fəlsəfi müddəanın fiziki cəhətdən təsdiqi və əsaslandırılması xidmətini gördü. Eynilə də radioaktivliyin və elektronun kəşfindən xeyli əvvəl F.Engels materiyanın ən kiçik, dəyişməz və çevrilməz sayılan atomun mürəkkəbliyi, yəni maddənin bizə məlum olan ən kiçik hissəciyi olmadığı fikrini söyləmişdi (13, 239). Deyilənlərə daha bir bariz nümunə kimi materiyanın tükənməzliyi prinsipini göstərmək olar. Məlum olduğu kimi elektronun kəşfindən sonra əvvəllər atoma istinad edilən ən kiçiklik bölünməzlik təbiətinin meydana çıxdığı dövrdə XX əsrin əvvəllərində materiyanın dərkinə, ümumiyyətlə, idraka dialektikani tətbiq etmək əsasında **elektronun da atom kimi tükənməzliyi** ideyası söylənmişdi. Təbiətşünaslığın, birinci növbədə onun lideri kimi çıxış edən fizikanın sonrakı inkişafı ilə materiyanın aşağı struktur səviyyəsi olan mikroaləmin sonsuzluğu və tükənməzliyi aşkara çıxarıldı.

Fəlsəfə və təbiətşünaslığın münasibətinə, fəlsəfənin təbiətşünaslığın inkişafı üçün qabaqlayıcı və yönəldici əhəmiyyətinə dair gətirilən nümunələr aydın göstərir ki, təbii-elmi idrak üçün mühüm olan və elmin inkişafının sonrakı gedişində təsdiq olunan bir sıra fundamental ideyalar xeyli qabaqcadan fəlsəfədə söylənmişdir.

Bu özünün parlaq ifadəsini təbiətşünaslıqla daha sıx bağlı olan dialektik-materialist fəlsəfədə tapmışdır. Məhz həmin fəlsəfədə materiyanın kəmiyyət və keyfiyyətə fərqlənən müxtəlif struktur səviyyələrinə malik olması və həmin səviyyələrdə onun qanunları və hərəkət formalarının spesifikliyi, materiyanın öz-özünə inkişafının sonsuzluğu, dünyada qarşılıqlı əlaqə və determinasiya formalarının müxtəlifliyi, dünyanın hər cür təbii-elmi nəzəriyyəsinin qeyri-qapalılığı və dərk olunması prosesinin sonsuzluğu, həqiqətin konkretliyi və hər bir təbii-elmi nəzəriyyənin lokal tətbiqedilənliyi prinsipi, predmet və hadisələrin ziddiyyətliyi və onun obyektivliyi, ümumiliyi, inkişafda təkamül və inqilabın münasibəti, idrakın hərtərəfliliyi prinsipi və s. irəli sürülüb əsaslandırılmışdı. Mütləq və nisbi həqiqətlərin dialektik münasibəti köhnə nəzəriyyələrlə onları xüsusi hal kimi özünə daxil edən və daha ümumi olan yeni nəzəriyyələr arasındakı əlaqənin ifadəsi kimi çıxış edən uyğunluq prinsipindən əvvəl dialektik-materialist fəlsəfədə irəli sürülmüşdür. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, materiyanın strukturca sonsuzluğu və tükənməzliyi

haqqında fəlsəfədə irəli sürülən dialektik-materialist ideya da təbiətşünaslığın inkişafında öz təsdiqini tapmasını qabaqlayaraq elementar hissəciklər fizikasının inkişaf proqramına çevrildi və təbii-elmi fikri materiyanın daha dərin səviyyələrinin dərkinə istiqamətləndirdi. Yaxud yalnız XX əsrdə Kvant mexanikasının gəlib çıxdığı zərurət və təsadüfün, imkan və gerçəkliyin mikroaləm sahəsində aşkara çıxan ayrılmaz əlaqəsi ideyası idealist əsasda hələ Hegel dialektikasında irəli sürülmüş, sonra dialektik-materialist fəlsəfədə əsaslandırılmışdı.

Bəhs etdiklərimiz fəlsəfənin təbiətşünaslığın inkişafında rolu və əhəmiyyətini aydın göstərir. Lakin təbiətşünaslığın inkişafı üçün hansı fəlsəfənin əhəmiyyətinin olması məsələsində yekdil fikir yoxdur. Bəzi filosoflar idealizm mövqeyindən yuxarıda adlarını çəkdiyimiz hamıya məlum faktları təhrif edərək sübut etməyə çalışırlar ki, materialist fəlsəfə elm üçün heç bir şey verməmişdir və təbiətşünaslığın inkişafı idealizmlə bağlı olmuşdur. Məsələn, bu mövqedən çıxış edən tanınmış ingilis filosofu B.Rassel «Elmin cəmiyyətə təsiri» kitabında inandırmağa çalışır ki, bəşəriyyətin intellektual və əxlaqi tərəqqisinin əsasını təşkil edən həqiqətən qiyməti olanlar yalnız idealistlərin əsərlərindədir (8,61). Əslində isə elmin inkişaf tarixindən məlum olan faktlardan görüldüyü kimi, yalnız dialektik ideyalara malik olan idealist fəlsəfənin (Kant və Hegel fəlsəfəsinin) təbii-elmi idrakın inkişafına təsiri nəzərə alınmazsa bütövlükdə idealist fəlsəfə təbiətşünaslığın inkişafına həmişə mane olaraq onu ləngitmişdir.

Yeri gəlmişkən belə bir məsələni qeyd edək ki, Hegel fəlsəfəsinin təbiətşünaslığın inkişafına müsbət təsiri dedikdə onun fəlsəfəsinin əsasını təşkil edən mütləq idealizmi deyil, kateqoriyaların prinsip və qanunların bütöv sistemi kimi işlədiyi dialektik metodu nəzərdə tutulur. Məhz gerçəkliyə adekvat olan həmin metod ümumiyyətlə idrakın, o cümlədən təbii-elmi idrakın inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. İ.Kanta gəldikdə nəzərə alınmalıdır ki, o, öz yaradıcılığının birinci dövründə təbiətşünaslıqla, xüsusilə astronomiya ilə məşğul olmuşdur. Həqiqi təbiətşünas alim isə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, təbiəti olduğu kimi, ona heç bir kənar şey əlavə etmədən öyrənməlidir. Hər bir təbiətşünas alim tədqiqata başlarkən hər şeydən əvvəl, öyrəndiyi obyektin ondan asılı olmadan obyektiv surətdə mövcud olduğunu qəbul etməlidir, yəni fəlsəfənin əsas məsələsinin ontoloji tərəfini materialistcəsinə həll etməlidir. İkincisi, o, fəlsəfənin əsas məsələsinin qnoseoloji tərəfini də müsbət həll etməli, yəni öyrənilən obyektin dərk edilənliyini qəbul etməlidir. Bunlar idraka başlamağın ilkin, zəruri şərtidir. Üçüncüsü, təbiətşünas alim öyrəndiyi obyektə daha düzgün, yəni olduğu kimi öyrənməyə çalışmalıdır. Obyektlər isə hərəkət, dəyişmə və inkişafdadır. Bu inkişafın mənbəyi də onların öz daxilindədir. Kant da öyrəndiyi Günəş sisteminə bu dialektik mövqedən yanaşaraq onun özünə daxilən xas olan obyektiv təbii qanunauyğunluqlar əsasında həmin fəzadakı ilkin qaz – qaz dumanlıqlarından tarixən

yararıb inkişaf etdiyini söyləmişdir. Bu zaman o, idealizist fəlsəfədən deyil, təbii-tarixi materializm və dialektik metoddan çıxış etmişdir.

Bu isə göstərir ki, təbiətşünaslığın inkişafına təbiəti təhrif olunmuş şəkildə əks etdirən idealist fəlsəfə deyil, təbii-tarixi materializm və mahiyyətçə (dünyanı əslində olduğu kimi, yəni hərəkət, dəyişmə, inkişaf halında əks etdirmək cəhətdən ona uyğun olan dialektikcəsinə yanaşma əsasında əks etdirən fəlsəfə kömək edə bilər.

Təbiətşünaslığın və əvvəlki fəlsəfənin, xüsusilə klassik alman fəlsəfəsinin Hegel dialektikası və Feyerbax materializminin müsbət cəhətlərini tənqidi surətdə yenidən işləməklə yanaşı təbiətşünaslığın da mühüm nailiyyətlərinin ümumiləşdirilməsi əsasında yaradılan dialektik-materialist fəlsəfə təbiət elmlərinin inkişafına çox böyük təsir göstərmişdir. Buna ondan da görmək olar ki, təbiətşünaslıqdakı bütün böyük kəşflər ən azı düşünülmədən, kortəbii, yəni təbii-tarixi materializm mövqeyində duran təbiətşünaslar tərəfindən edilmişdir. Fəlsəfi materializmin yüksək tarixi forması olan dialektik materializmin yaranması fəlsəfənin təbiətşünaslıqla qarşılıqlı əlaqəsində yeni vəziyyət yaratdı. O, artıq xüsusi elmlərə onların konkret tədqiqatları zamanı mütləq rəhbər tutulmalı olan tamamilə spekulyativ həlləri sırayan «elmlər elmi» olmaqdan çıxaraq başqa elmlərə münasibətində metodologiya, elmi idrakın universal metodu, müxtəlif elmlərdə konkret tədqiqatların verdiyi məlumatları təhlil edib ümumiləşdirməsinə yaradıcılıqla tətbiq edən F.Engels özünün «Anti-Dürinq», «Təbiətin dialektikası», «Lüdviq Feyerbax və klassik alman fəlsəfəsinin sonu» adlı əsərlərində, habelə müasirləri ilə yazışmalarında müasiri olduğu təbiətşünaslığın nailiyyətlərinin fəlsəfi mənasını və əhəmiyyətini açıb göstərmişdir.

Engelsin vəfatından sonra materiya haqqında təlimdə əsil inqilab yaradaraq təbii-elmi idrakın materiyanın dərinliyinə nüfuz etdiyini göstərən fundamental kəşflər V.İ.Lenin tərəfindən dialektik materializm mövqeyindən təhlil edilib ümumiləşdirildi. Həmin kəşflərin, xüsusilə radioaktivlik və elektronun kəşfinin fəlsəfi təhlili göstərdi ki, onların mahiyyətini o zaman təbii-tarixi materializm mövqeyində duran təbiətşünasların əsas tutduqları metafizik təfəkkür üsulu əsasında açmaq olmaz. Bundan ötrü adekvat metodoloji əsas kimi çıxış edən materialist dialektikani tətbiq etmək lazımdır. Məhz belə etməklə həmin kəşflərin mahiyyətini açmaq və təbiətşünaslığın sonrakı inkişafı üçün mühüm əhəmiyyəti olan materiya, hərəkət, məkan, zaman, səbəbiyyət, zərurət və s. kimi fəlsəfi kateqoriyaların təhlili verildi. Tədqiq olunan məsələnin fəlsəfi və təbii-elmi tərəflərinin fərqi anlamayaraq onların eyniləşdirilməsi əsasında materiya, onun mövcudluq formaları haqqındakı fəlsəfi anlayışın idrakın inkişafı gedişində dəyişilən, aradan qalxaraq başqaları ilə əvəz olunan təbii-elmi təsəvvürlərin aradan qalxmasını onların fəlsəfi anlayışının aradan qalxması (məsələn, materiyanın yox olması kimi) nəticəsinin çıxarılmasının düzgün olmadığı göstərilərək materiyyaya «...insana öz duyğusu ilə verilən, duyğularımızdan asılı olmayaraq mövcud olan və duyğularımızla surəti alınan, şəkli alınan, əks olunan obyektiv reallığı göstərmək üçün fəlsəfi

bir kateqoriya» (15,131) kimi tərif verilərək göstərildi ki, fəlsəfi kateqoriya olan materiya anlayışı onun haqqındakı təbii-elmi təsəvvürlərlə bağlı olsa da onlardan əsaslı surətdə fərqlənir. Materiyanın (eynilə də onun atributları olan hərəkət, məkan, zamanın) fəlsəfi anlayışı onun haqqındakı təbii-elmi təsəvvürlərdən daha geniş olub sonuncular inkişaf etdikcə daha da zənginləşib dərinləşir. Lakin fəlsəfi anlayış daha geniş və ümumi olduğundan idrakin inkişafı gedişində əsaslı dəyişikliklərə uğrayan və bəzən, hətta, aradan qalxaraq yenilərilə əvəz olunan təbii-elmi təsəvvürlərdən fərqli olaraq heç zaman kökündən dağılaraq aradan qalxır. Buna görə də fəlsəfi kateqoriya olmaqla materiya (eləcə də hərəkət, məkan, zaman, səbəbiyyət və s.) anlayışını onun haqqındakı konkret təbii-elmi təsəvvürlərlə eyniləşdirmək olmaz. Çünki bunlar fəlsəfi və təbii-elmi kimi iki müxtəlif məsələdir və onların eyniləşdirilməsi həmin fəlsəfi anlayışlara qarşı mübarizəsində idealizmə «əsas» verir.

Təbiətşünaslığın inkişafı üçün böyük metodoloji əhəmiyyəti olan bir çox fəlsəfi müddəalar içərisində materiyanın tükənməzliyi müddəasının mühüm əhəmiyyəti olmuşdur. Elektronun kəşfi ilə əlaqədar olaraq atom kimi onun da tükənməz olması haqqında söylənilən həmin müddəanı şüurlu, bəzən də düşünmədən rəhbər tutan fiziklər materiyanın son dərəcə mürəkkəbliyini, onun dərkinin tükənməzliyini aşkara çıxarmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, təbiət elmlərinin, xüsusilə onun aparıcı sahələrindən olan fizikanın coşğun inkişafı, yeni-yeni qanunauyğunluqlarının aşkara çıxarılıb öyrənilməsilə əlaqədar olaraq ədəbiyyatda az-çox yaxın gələcəkdə fiziki idrakin başa çatacağı, təbiətin bütün fundamental qanunlarının tam və qəti dərk olunub tükənəcəyi və bununla da fizika elminin sonunun çatacağı fikrini irəli sürüb müzakirə edirlər (18, 100; 11). Lakin materiyanın tükənməzliyi müddəası belə iddiaların əsassızlığını göstərir. Elmi idrakda böyük evristik əhəmiyyətini aşkara çıxaran həmin prinsip alimləri materiya, onun növləri, strukturu və xassələrinin, qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi sahəsində qazanılan biliklərlə kifayətlənməyərək idrak obyektlərinin dərk olunmasını daha da dərinləşdirməyə, onun yeni-yeni tərəflərini, əlaqə və münasibətlərini aşkara çıxarıb öyrənməyə sövq edir. Bu da idrakı metafizik birtərəflilikdən, donuqluqdan qoruyar, elmi tədqiqatın yeni-yeni aspektlərini, istiqamətlərini, inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirər, idrakin hərtərəfliliyi haqqında dialektika prinsipini təmin edər.

Bəhs etdiklərimiz elmin məzmununa və inkişaf məntiqinə uyğun gələn qabaqcıl fəlsəfənin, xüsusilə onun yüksək forması olan dialektik materializmin təbiətşünaslıq üçün əhəmiyyətini, rəhbər metodoloji rolunu aydın göstərir. Bunu başa düşən geniş dünyagörüşlü təbiətşünas alimlər təbiət elmlərinin inkişafı üçün fəlsəfənin əhəmiyyətini dönə-dönə qeyd etmişlər. Məsələn, fizikanın ümumiləşdirici fəlsəfəyə möhtac olduğunu qeyd edən tanınmış alman fiziki M.Born bildirir ki, «istənilən müasir təbiətşünas alim, xüsusilə hər bir nəzəriyyəçi fizik dərinədən inanır ki, onun işi sıx surətdə fəlsəfə ilə çulğadır və fəlsəfi ədəbiyyatı ciddi surətdə bilmədən onun işi boş-boşuna olacaqdır» (3,

44). Bir çox böyük təbiətşünaslar, xüsusilə nəzəriyyəçi fiziklər fəlsəfəsiz keçinməyin mümkün olmadığını başa düşərək onunla maraqlanmış, öz elmlərinin ümumi dünyagörüşü əhəmiyyətli problemlərini həll edərkən fəlsəfəyə müraciət etmişlər. Məsələn, həmin M.Born hələ tələbə ikən bütün dövrlərin filosoflarının əsərlərini öyrəndiyi və onlarda çoxlu parlaq ideyalara rast gəldiyini bildirmişdi. O, özü də fəlsəfi məsələlər üzrə çoxlu məqalələr yazmış və qeyd etmişdir ki, «elmin fəlsəfi daxili mənası həmişə məni onun xüsusi nəticələrindən daha çox maraqlandırmışdır (3,72).

Öz elmlərinin zirvəsində durmaqla onun inkişafını istiqamətləndirməli olan bir çox görkəmli təbiətşünaslar təbiət elmlərinin fəlsəfi-metodoloji problemləri sahəsində də fəaliyyət göstərmişlər. Onlar öz elmi fəaliyyətlərində anlamışlar ki, təbiət hadisələrini, onların daxili qanunauyğunluqlarını mühüm nailiyyətlərinin mahiyyətini açmaqda və dərinlən başa düşülməsində elmi fəlsəfənin mühüm əhəmiyyəti vardır. Bunu nəzərə alaraq bu gün respublikamızın ali məktəblərində, xüsusilə də texniki ali məktəblərdə və humanitar ali məktəblərin təbiət fakültələrində fəlsəfənin tədrisinə layiq olmayan münasibəti dəyişdirmək lazımdır. Bu sahədə xüsusilə iki nöqsan mövcuddur. Əvvəla, fəlsəfənin tədrisinə ayrılan saatların miqdarı getdikcə azaldılır, ikincisi, fəlsəfəni məcburi deyil, seçmə fənn siyahısına salaraq məlum səbəbdən hətta təbiət fakültələri (fizika, kimya biologiya və b.) dekanlıqlarının istiqamətləndirdikləri tələbələrin vasitəsilə onu «seçilən» fənnləri siyahısından çıxararaq «siyasətşünaslıq» («Politologiya») fənni hesabına sıxışdırırlar. Yaranmış bu şəraitdə öz dar ixtisasları ilə məhdudlaşaraq fəlsəfəni lüzumsuz sayan müəllimləri (təəssüf ki, az da olsa belələri vardır), onların təsiri altında fəlsəfənin onlara nə üçün lazım olduğunu düşünən təbiət fakültələri tələbələrini tez-tez elmin yaradıcılarının və görkəmli nümayəndələrinin yaradıcı tərcümeyi-halları ilə tanış olmağa yönəlmək yaxşı olardı. Bu, xüsusi elmlər üçün fəlsəfənin əhəmiyyətini başa düşməyə kömək edər və onları fəlsəfəni daha dərinlən öyrənməyə yönəldərdi. Təhsil prosesində fəlsəfənin tədrisinə və öyrənilməsinə yaranmış belə zərərli münasibət təəssüf ediləcək aşağıdakı nəticəyə gəlməyə əsas verir: görünür, ətrafımızda baş verən, ölkəmizin inkişafı, xalqımızın və ayrılıqda hər birimizin həyatı və gələcəyi ilə bağlı olan hadisələrdən baş çıxarmaq, onların obyektiv və subyektiv səbəblərini, qarşılıqlı əlaqələrini və nələrlə şərtləndiyini bir sözlə, mövcud realıqdan baş çıxarmaq üçün zəruri olan çevik, dialektik təfəkkürü formalaşdırmaq, ona yiyələnməyə kömək edən fəlsəfənin dərinlən öyrədilməsi kimlərsə sərf etmir.

Təbiətşünaslığın fəlsəfəyə tələbatı, alimlərin fəlsəfəyə müraciət etmələri sadəcə dəb, xoş niyyət olmayıb qarşıya çıxan idrak çətinlikləri ilə bağlıdır. Biliklərin inteqrasiyasının dərinləşdiyi müasir dövrdə tədqiqatçıların qarşısına elə problemlər çıxır ki, onların həlli fəlsəfənin köməyinə ehtiyac doğurur. Buna görə də təbiətşünaslığın, o cümlədən fizikanın inkişafı gedişində qarşıya çıxan və yalnız həmin elmlərin köməyi ilə həlli mümkün olmayan problemlərin doğurduğu çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün fəlsəfəyə müraciət edilməli olur.

Bunu nəzərdə tutaraq A.Eynşteyn fiziklərin fəlsəfi problemlərlə getdikcə daha artıq dərəcədə məşğul olduqlarını bildirərək yazır ki, buna onları öz xüsusi elmlərinin çətinlikləri vadar edir (19, 28).

Fəlsəfənin ümumi dünyagörüşü xarakterini başa düşməmək, onun xüsusi elmlər üçün əhəmiyyətini lazımınca qiymətləndirə bilməmək üzündən ona bəslənən mənyi münasibət yeni bir şey deyildir. Hələ XIX əsrin ortalarına doğru meydana çıxan pozitivizmin baniləri elmin öz-özlüyündə fəlsəfə olduğunu söyləyərək ona ehtiyac olmadığını bildirirdilər. Lakin pozitivizmin təsiri altında olan bəzi təbiətşünasların, ümumiyyətlə, fəlsəfəyə mənfi münasibəti heç də o demək deyildir ki, sözdə fəlsəfəni inkar edən, ona etinasızlıq göstərən təbiətşünaslar fəlsəfədən tam xilas olur, filosofların təsirinə məruz qalmırlar. Əslində onlar təhsil prosesində kortəbii surətdə, hiss etmədən mənimsədikləri və bəzən də ən pis fəlsəfənin təsiri altında olurlar. Bu halı hələ F.Engels çox sərrast qiymətləndirərək yazmışdı: «Təbiətşünaslar xəyal edirlər ki, fəlsəfəyə etinasızlıq göstərdikdə və ya onu söydükdə fəlsəfədən azad olurlar. Lakin bir halda ki, təfəkkürsüz onlar bir addım da ata bilmirlər, təfəkkür üçün isə məntiqi kateqoriyalar zəruridir, bu kateqoriyaları isə onlar ya elmi deyilən və üzərlərində çoxdan ölüb getmiş fəlsəfi sistemlərin qalıqlarının hökm sürdüyü adamların adı ümumi şüurundan, ya universitetlərdə məcburi dinlənmiş fəlsəfə kurslarının...qırıntılarından, ya cürbəcür fəlsəfi əsərləri qeyri-tənqidi və qeyri-müntəzəm surətdə oxumaqdan tənqidsiz olaraq əxs edirlər...-deməli, onlar nəticədə hər halda fəlsəfəyə, lakin təəssüf ki, əksəriyyətlə ən pis fəlsəfəyə tabe vəziyyətə düşürlər və fəlsəfəni hamıdan ən çox söyənlər məhz ən pis fəlsəfi təlimlərin ən pis bayağılaşdırılmış qalıqlarının qulu olurlar». Buna görə də pozitivistcəsinə düşünən hər bir elm nümayəndəsi yadda saxlamalıdır ki, «təbiətşünaslar özlərini necə tuturlarsa tutsunlar, fəlsəfə onlara hakimdir. Məsələ yalnız bundadır ki, onlar dəbdə olan pis bir fəlsəfəninmi özlərinə hakim olmasını istəyirlər, yoxsa nəzəri təfəkkürün elə bir formasını rəhbər tutmaq istəyirlər ki, o, təfəkkür tarixinə və onun nailiyyətlərinə bələd olmağa əsaslanır» (13, 182). Bütün bunlar aydın göstərir ki, pozitivizmin göstərdiyi yolla gedərək qabaqcıl fəlsəfəyə etina etməmək təbiət elmlərinin inkişafına mənfi təsir göstərərdi. Xoşbəxtlikdən qabaqcıl təbiətşünaslar bu yolla getməyərək öz elmləri üçün fəlsəfənin əhəmiyyətini qiymətləndirmiş və elmi fəaliyyətlərində ondan faydalanmışlar.

Deyilənlər göstərir ki, elmi fəlsəfə təbiətşünaslığın inkişafı gedişində onun qarşısına çıxan dünyagörüşü xarakterli məsələlərin həllində, metodoloji çətinliklərin aradan qaldırılmasında ona kömək edir, ona münasibətində özünün dünyagörüşü, metodoloji, qnoseoloji, aksioloji (qiymətləndirmə) və başqa funksiyalarını yerinə yetirir.

Lakin təbiətşünaslıq da öz növbəsində fəlsəfə qarşısında borclu qalmaq olaraq onun təbii elmi əsası kimi çıxış edərək ayrı-ayrı müddəalarının əsaslandırılması, dəqiqləşdirilməsi, eksperimental yoxlanması və konkretləşdirilməsi, materiyanın hərəkəti və inkişafının ümumi qanunauyğunluqlarını açması, ha-

belə öz kateqoriyaları, prinsipləri və qanunlarının, idrak nəzəriyyəsinin məzmununu zənginləşdirib inkişaf etdirməsi üçün zəruri olan yeni-yeni faktlar verir.

Buna görə də təbiət elmlərinə bələd olan filosoflar və fəlsəfə ilə yaxından tanış olmaqla öz elmlərinin fəlsəfi problemlərilə də məşğul olan bir çox görkəmli təbiətşünaslar fəlsəfənin öz inkişafında təbiət elmlərinin nailiyyətlərini nəzərə almalı, öz nəzəri müddələrinin əsaslandırılmasında ona söykənməli olduqlarını bildirmişlər. İdrak tarixinin göstərdiyi kimi, elmi fəlsəfə təbiət elmlərinin nailiyyətlərini nəzərə almadan, onları təhlil edib ümumiləşdirmədən inkişaf edə bilməz; bunsuz o, özünün spesifik vəzifəsini – təbii-elmi faktlardan çıxış edərək başlıca dünyagörüşü məsələlərinə elmi cəhətdən əsaslandırılmış cavablar verə və bununla da öz növbəsində təbiətşünaslığın inkişafına da səmərəli təsir göstərə, alman filosofu H.Hersin dediyi kimi, «təbiət elmlərinin nailiyyətlərini nəzərə almadan mövcud ola və inkişaf edə bilməz» (6, 35).

Elmi-texniki inqilabın genişlənməsi və dərinləşməsilə, artıq qərarlaşmış baxışların və təsəvvürlərin dağılması və yenidən qurulması ilə əlamətdar olan müasir dövrdə fəlsəfə və təbiətşünaslıq, ümumi dünyagörüşü və konkret elmlər arasında qarşılıqlı münasibət getdikcə daha artıq zəruri olur. Bu, onların obyektiv qarşılıqlı əlaqəsi və təsirindən, bir-biri üçün əhəmiyyətindən irəli gəlir. Bu cəhəti nəzərdə tutaraq elm və dünyagörüşünün münasibətini tədqiq edən P.V.Alekseyev yazır: «Elmi-fəlsəfi dünyagörüşünün təbiətşünaslıq üçün və təbiətşünaslığın fəlsəfə üçün zəruriliyi müddəası hər hansı bir maarifçiliyə çağırış deyildir. Bu onlar arasındakı çoxtərəfli daxili əlaqələrin, onların bir-birinə dərinlən nüfuz etdiklərinin təsdiqidir. Fundamental təbii-elmi ideyalar komponentlər kimi elmi-fəlsəfi dünyagörüşünün məzmununa daxil olur, dünyagörüşü kateqoriyaları, prinsipləri, qanunları isə təbii-elmi bilik sisteminə, elmi yaradıcılıq prosesinin özünə hörülür» (1, 357).

Ümumi dünyagörüşü xarakteri daşıyan fəlsəfə ilə konkret elmlərin qarşılıqlı əlaqəsini elmi bilik sisteminin mühüm ünsürü kimi dünyagörüşü ilə sıx bağlı olan dünyanın elmi mənzərəsinin nümunəsində izləmək olar. XIX-XX əsrlərin hüduhdlarında «dünyanın elmi mənzərəsi» anlayışının meydana çıxması elmlərin diferensiasiyası ilə yanaşı inteqrasiyası zərurətindən doğmuşdu. Getdikcə daha əhatəli olan dünyanın elmi mənzərəsi anlayışı çox şaxələnmişdir. Hazırda dünyanın vahid, ümum-elmi mənzərəsi, dünyanın təbii-elmi mənzərəsi, sosial-tarixi mənzərəsi və s. fərqləndirilir, bəzən dünyanın ayrı-ayrı elmlər tərəfindən işlənən xüsusi-elmi mənzərələrindən, məsələn, coğrafi, bioloji, fiziki və b. mənzərələrindən də bəhs edilir (10, 171-200; 22, 396-397). Dünyanın ümum-elmi mənzərəsinin yaradılmasında iştirak edən təbiət elmləri, eynilə də ictimai elmlər dünyagörüşü əhəmiyyətinə malikdirlər. Dünyanın təbii-elmi mənzərəsinin yaradılmasında təbiətşünaslığın bütün sahələrinin nailiyyətləri iştirak edir. Onların ümumiləşdirilməsi əsasında yaranan dünyagörüşü isə dünyanın ümum-elmi mənzərəsinin qurulması metodologiyası kimi çıxış edir. Buradan göründüyü kimi, onlar bir-birilə bağlı olsalar da eyni şey deyillər. A.Q.Spirkinin qeyd etdiyi kimi, özündə dünyagö-

rüşü əsasını zərurətlə ehtiva edən konkret elmlərdən heç biri özlüyündə dünyagörüşü deyildir (4, 19).

Dünya mənzərəsində konkret elmlərin və fəlsəfi dünyagörüşü biliklərinin özünəməxsus sintezi baş verir. Əgər xüsusi elmlər onun məzmununu öz nəzəriyyələrinin məzmunu ilə zənginləşdirirsə fəlsəfə onun dünya haqqında az yaxud çox bütöv təsəvvür verə bilən kateqorial aparatını formalaşdırır, elmi ümumiləşdirmələrə universal xarakter verir. Dünyanın elmi mənzərəsi elmin inkişafı, onun mühüm nailiyyətlərilə bağlı olduğundan başa çatmamış, daim zənginləşən açıq sistem təşkil edir. Təbiətşünaslığın müxtəlif sahələrində baş verən yeni-yeni kəşflər dünyanın əvvəlki mənzərəsini dəyişdirməyə, dağıtmağa, yenisinin quraşdırılmasına qabildir. Dünyanın yeni elmi mənzərəsini isə təbiət elmləri fəlsəfəsiz, dərin dünyagörüşü əsaslandırma olmadan qura bilməz (4, 20-21). Bu işdə təbiətşünaslığa onun nailiyyətlərinə əsaslanan, onları ümumiləşdirməyə, ümumi-dünyagörüşü mahiyyətini başa düşüb onu açmağa qabil olan filosoflar kömək edə bilər.

Fəlsəfə ilə təbiətşünaslığın qarşılıqlı əlaqəsinin mövcudluğu və onun möhkəmləndirilməsinin zəruriliyi bununla şərtlənir ki, həmin bilik sahələrinin qovşağında prinsiplial əhəmiyyətli elə ümumi problemlər meydana çıxır ki, onları həll etmədən idrak qarşısında yaranmış vəziyyətdən baş çıxarmaq, müvəffəqiyyətlə irəliləmək olmaz. Həmin problemlər xarakterinə görə elədir ki, onları ayrılıqda nə fəlsəfənin nə də xüsusi elmlərin metod və vasitələrilə həll etmək olmaz. Təbiətşünaslığın fəlsəfi problemləri kimi çıxış edən bu məsələləri təbiət elmləri ilə fəlsəfə qarşılıqlı əlaqədə, filosof və təbiətşünaslı azğın birgə əməkdaşlığı şəraitində həll etmək olar. Təbiətşünaslığın fəlsəfi problemlərinin işlənməsi sahəsində qazanılan nailiyyətlər, xüsusilə müasir təbiətşünaslığın mühüm sahələri olan nisbilik nəzəriyyəsi, kvant mexanikası, elementar hissəciklər fizikasının fəlsəfi problemlərinin işlənməsi sahəsində aparılan tədqiqatlar inandırıcı surətdə göstərir ki, təbiətşünaslığın ümumi və kompleks xarakterli fəlsəfi-metodoloji problemləri xüsusi elmlərin materiallarına yiyələnmiş, onlardan baş çıxaran filosoflarla yüksək fəlsəfi təfəkkür mədəniyyətinə yiyələnmiş, öz elmlərinin fəlsəfi-metodoloji problemlərinə yaradıcılıqla yanaşmağı bacaran və bu sahədə səriştəsi olan konkret elm nümayəndələrinin birgə əməkdaşlığı şəraitində işləmə və həll edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Алексеев П.В. Наука и мировоззрение.. М.: Политиздат, 1983, 367 с.
2. Бор Нильс. Сборник статей. М.: Наука, 1967, 344 с.
3. Борн Макс. Моя жизнь и взгляды. М.: ИЛ., 1993, 176 с.
4. Буянов В.С. Научное мировоззрение. Социально-философский аспект. М.: Политиздат, 1987, 208 с.
5. Вавилов С.И. Ленин и физика. Сборник статей. М.: АН СССР, 1960, 135 с.
6. Герц Г. Марксистская философия и естествознание. М.: Прогресс, 1982, 447 с.
7. Герцен А.И. Избранные философские произведения. М.: Госполитиздат, 1948, 365 с.

8. Карпов М.М. Диалектический материализм и естествознание. М.: Высшая школа, 1970. 79 с.
9. Кяримов В.М. Фялсяфя дя тябиятшцнаслыгда варлыг дя материйа проблеми. Ба-кы: Тяшсил, 2003, 486 с.
10. Кяримов В.М. Фялсяфя дя тябиятшцнаслыбын мцнасибятинин натурфялсяфи анла-мы. БДУ-нун хябярляри. Сосиал-сийаси елмляр серийасы. №3, 2010, с.97-117.
11. Компанеец А.С. Может ли окончиться физическая наука. М., 1967, 47 с.
12. Мяммядов Я.Б. Бяширов Р.Й. Мцасир тябиятшцнаслыа концептуал йанашма. Ба-кы: Елм, 2001, 756 с.
13. Ензэлс Ф. Тябиятин диалектикасы. Ба-кы: Азярняшр, 1966, 360 с.
14. Ензэлс Ф. Лцдруг Фейербах дя классик алман фялсяфясинин сону. К.Маркс дя Ф.Ензэлс. Сечилмиш ясярляри цч ылддя, ь.3. Ба-кы: Азярняшр, 1993, 667 с.
15. Ленин В.И. Материализм дя эмпириокритисизм. Ба-кы: Азярняшр, 1968, 520 с.
16. Планк М. Физические очерки. М., 1925. 261 с.
17. Случкий М.С. Взаимосвязь философии и естествознания. М.: Высшая школа, 1973, 119 с.
18. Фейнман Р. Характер физических законов. М.: Знание, 1968. 232 с.
19. Эйнштейн А. Собрание научных трудов т. IV М.: Наука, 1967, 599 с.
20. Эйнштейн А. и Инфельд Л. Эволюция физики. М.: ТТЛ, 1956, 279 с.
21. Юрова Л. Об отношении марксистско-ленинской философии к естествознанию. М.: МГУ, 1970, 111 с.
22. Философский энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1989, 815 с.

ДИАЛЕКТИКО-МАТЕРИАЛИСТИЧЕСКОЕ ПОНИМАНИЕ ВЗАИМОСВЯЗИ ФИЛОСОФИИ И ЕСТЕСТВОЗНАНИЯ

В.М.КЕРИМОВ

РЕЗЮМЕ

В статье, посвященной раскрытию взаимосвязи философии и естествознания критически анализируется натурфилософское и позитивистское понимания, показывается, что действительная их взаимосвязь дается диалектическим материализмом.

В статье также рассматривается взаимосвязь и взаимовлияние философии и естествознания в их историческом развитии, раскрывается его сущность и объективное основание. Показывается, что она является общностью их объекта исследования: и философия, и естествознание изучают природу.

В работе также раскрывается значения философии и естествознания друг для друга, обосновывается положение, что для успешного развития и философии и естествознания необходимо создание и дальнейшее укрепление сотрудничества выдающихся представителей этих областей человеческих знаний.

Ключевые слова: взаимосвязь философии и естествознания, натурфилософское понимание, позитивистское понимание, диалектико-материалистическое понимание, синергетика.

DIALECTICAL-MATERIALISTIC CONCEPTION OF THE RELATIONSHIP BETWEEN PHILOSOPHY AND SCIENCE

V.M. KARIMOV

SUMMARY

The article deals with the disclosure of the relationship between philosophy and natural science, the natural philosophy and positivist conceptions are critically analyzed, and their real relationship is given by dialectical materialism.

The article also discusses the relationship and interaction of philosophy and natural science throughout their historical development, reveals their essence and objective bases. It is shown that nature is their common research object as both philosophy and natural science study the nature.

The paper discloses the importance of philosophy and natural science for each other, justifies the position that for successful development of philosophy and natural science the creation and further strengthening of cooperation of eminent representatives of these fields of human knowledge are vital.

Key words: the relationship of philosophy and natural science, the natural philosophic conception, dialectical-materialistic conception, synergetics